

BARANCSUK JÁNOS*

**MERKANTILISTA CSÍRÁK BETHLEN TÜNDÉRKERTJÉBEN
A FEJEDELMI HATALOM GONDOLATI „EXTERNÁLIÁI”**

*ROOTS OF MERCANTILISM IN BETHLEN'S FAIRY-GARDEN
THE „EXTERNALITIES” IN THOUGHTS OF REGAL POWER*

ABSTRACT

The first third of 17th century is a „heroic” but also a hard era, and it brings the encounter of a man growing up for his tasks and the leader who stands an example for next eras in Transylvania. The essay’s aim is to „categorize” Bethlen Gábor’s economic policy. Throughout the essay we try to form an opinion as if the instructions given by the monarch, the power system he worked on were altogether to serve in mercantilistic way the *raison* and the common good. Since there is still no „healthy” consense about the basics of mercantilism in the academic knowledge, we believe it is necessary to introduce the subject briefly, connecting it with the cogitation on the economic processes coordinated by the mechanisms’ and absolutism’s relationship. The period of Bethlen, for today’s era is a root of some kind of „crosstalk”: serves as excellent additions to make an assumption in the evergreen „government and/or market” debate, in the understanding of understanding „historical personalities” roles, moreover it might be a good help when speculating on the highlights of democracy as well.

A Tündérbert, mint metafora

Tanulmányunk az előtt az államférfi előtt kíván tisztelegni, aki e sorok írásakor éppen 401 éve foglalta el az Erdélyi Fejedelemség trónját. Bethlen Gábor uralkodása alatt olyan progresszív társadalmi és gazdasági folyamatok bontakoztak ki a nemzetközi megítélés terén is egyre növekvő reputációval bíró államban, amelyek tanulmányozása magától értetődő, ha a hatékony, egyúttal előrevivő (gazdaság)politika megkülönböztető jegyeit kutatjuk.

Joggal gondolhatnánk, hogy a „Tündérbert” megnevezés is ezekkel a pozitív fejleményekkel kapcsolatos, azonban a vizsgálatunk fókuszában álló fejedelmi Erdély korántsem becéző célzattal kapta ezt a címkét. 1733-ban Verestói György református lelképásztor az elnevezés eredetét fejtegetve, nem éppen hízelgő motívumként említi az emberi gyarlóság gyakori megnyilvánulásait: „Erdélyországban is, mint más országokban, magok viselésére és sok rendbéli cselekedeteikre nézve az emberek igen tündéresek: hol egy, hol más álorcáját viselvén magokon a képmutatásnak.”¹

A korabeli Erdély politikai státuszának megszilárdításán munkálkodó fejedelem viselkedése, kommunikációja természetesen ugyancsak – sőt, triviálisan – hordoz „olyan, mintha” jegyeket. Az állam létrejöttét és történetét meghatározó körülmények – melyek közül domináns a két nagy birodalom által gerjesztett politikai erőter turbulenciája – a diplomáciai fogások – köztük gyakran a „tettetés” – mesteri alkalmazását követeli meg a túlélés érdekében.

Elemzésünk azonban most tevékenységének nem elsősorban (kül)politikai, kontroverziákkal, játszmákkal terhes metszetét helyezi görcső alá, hanem jobbra gazdasági szerve-

* Dr. Barancsuk János, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának docense, a közgazdaságtudomány kandidátusa

zőerejének *építő* jellegű megnyilvánulásaira, még inkább az ezek által létrehozott „gestalt” mibenlétére figyel. Vajon Bethlen kifejezetten modern, haladó szemléletű és szándékú gazdaságpolitikája mennyiben képezi-képezheti le a *lokálisan* is fejlettnek számító nyugat-európai régiók repertoárját? Vajon az Erdélyre jellemző, tagadhatatlanul eltérő keretfeltételek miatt a formailag hasonló fejedelmi törekvések eredményei is csupán „tündéresen” illékony formai, nem pedig tartalmi, lényegbeli hasonlóságot hordoznak napnyugati megfelelőikkel? Mennyiben tekinthető Bethlen gazdasági téren is a „természetes rendet” katalizáló, azt kiszolgáló *real*politikusnak, netán mennyiben azonosítható – hatalmi súlyánál fogva – voluntarista, „saját feje után” menő, autoriter személyiségként?

A feltett kérdésekre természetesen nem adunk – különösen nem a „véglegesnek” akár csak illúzióját is keltő – válaszokat, mindössze megkíséreljük azonosítani, „értelmezni” azt a vonatkoztatási rendszert, amelyben – sejtésünk szerint – a szóban forgó problémakörök elhelyezhetők.

Az adottságok

A saját, de fejedelmükben mélyen csalódott hajdúi által Váradon meggyilkolt Báthory Gábertól tönkretett, elszegényedett államot, szétzilált kapcsolatrendszert örököl az utód: kül- és belpolitikai „haragosokat” a törökök, szászok, hajdúk, rendek személyében, gyér állami bevételeket, a fejedelmi birtokok morzsáit a kegyencek között szétosztott területek szerény maradványaként. Ebben a helyzetben fogalmazza meg küldetését a következőképpen Bethlen: „Kívánatik az én értelmem szerint, hogy ennyi hadakozások után, ilyen elkevesedett és fogyatkozott nemzetünknek sok romlását megszáván, ha utolsó veszedelmünket el akarjuk kerülni, keressük magunk megmaradásáért a békesség útját.”²

A társadalmi-gazdasági konszolidációnak azonban további körülmények sem kedveztek. Hátráltatta a kibontakozást a 14. és 19. század között észlelhető kedvezőtlen időjárási anomália, az ún. „kis jégkorszak”, amely jelentősen rontotta az Erdély fő exportcikkét szolgáltató mezőgazdaság eltartóképességét.³ A 17. században aztán a felvevőpiac fizetőképessége is megrendül, amely szoros kapcsolatban áll az amerikai nemesfémek beáramlásának lefékeződésével, ezzel összefüggésben a piacgazdaság térhódításának megtorpanásával, ami az agrárexport cseararányát rontva válik érezhetővé a keresztény és iszlám világ ütközőzónáiban.⁴

Nem segítette Bethlen helyzetét a fejedelemség gyenge adózóképessége sem. „Kortársai, a hatalmukat nyugaton építő uralkodók a korszerű állam megszervezéséhez nélkülözhetetlen anyagiakat elsősorban az állami adók emelésével teremtették elő. [...] Ez az az időpont, amikor az adózók vagyoni állapotára építő adóztatás a feudális kötöttségektől mentes polgárságot kiemeli a népesség más rétegei közül. A gyors vagyongyűjtésre alkalmas és képes társadalmi osztály válik az abszolutista államok anyagi fenntartójává” – állapítja meg Péter Katalin.⁵ Bethlennek azonban nincs módja ezzel az eszközzel élni, egyrészt a polgárság gyér – talán csak, és csupán bizonyos értelemben véve a szászokra, továbbá az ún. taxás városok közül Kolozsvárra és Gyulafehérvárra korlátozódó – erdélyi jelenléte miatt. A Szász Universitas – kiváltságainak, autonómiájának birtokában korántsem készséges entitásként – egyébként is „végig megbízhatatlan elem maradt, idegen test az államon belül” – írja Mráz Vera.⁶

Az adóalanyok *vagyoni állapotától független*, korszerűtlen adórendszer is útjában állt a fiskus gyarapodásának. Ennek lényege az 1609-es országgyűlés által meghatározott módon az *egy összegben* történő fizetés volt, amely az adózók és a kincstár viszonyában az előzőek számára eredményez föltöbb kedvező elosztást. „E módszer a kor Európájában példa nélkül áll, a »facultas« vagy »tehetség« figyelembevétele a középkor óta általános törekvése az adóztatásnak” – jegyzi meg szintén Péter.⁷

Bethlen, a „kertész”

Bethlen, megválasztását követően a kor „uralkodói gyakorlatának” megfelelően *központosított kormányzat*, fejedelmi *szuverenitás* kiépítésére törekedett. Tisztában volt vele, hogy a korszerű államvezetés elengedhetetlen tartozéka mindenekelőtt a rendszeresen fizetett, az uralkodónak alárendelt reguláris hadsereg, ami a két nagy birodalom szorításában egyensúlyozó Erdély esetében különösen igaz volt. Ugyanígy megértette azt is, hogy terveinek végrehajtásához vagy meg kell nyernie, vagy le kell szerelnie, közömbösíteni kell az ország többi, mérvadó érdekcsoportjait, a rendeket. Bethlennek inkább az utóbbi sikerült, azonban nem az erő, a nyílt konfrontáció eszközeivel, hanem a *rendi jogokat, Erdély középkori eredetű társadalmi berendezkedését mindvégig tiszteletben tartva*. A nemesi társadalom legfőbb megnyilvánulási fórumát jelentő országgyűlés működését formálissá degradálva leszűkíti a *valódi* ügyekbe történő beleszólás lehetőségét.

A kormányzati pozíció megerősítésének másik fontos momentuma az 1615-ös adományrevízió, amely az *uralkodói jogkör kihasználásával* az 1588 utáni, „érdemtelennek” minősített birtokjuttatásokat tette semmissé, és helyezte ismét fejedelmi diszpozíció alá. Ezzel Bethlen két legyet ütött egy csapásra: egyrészt jelentősen gyengítette a rendek gazdasági erejét, ellenálló képességét, másrészt számottevően erősítette a sajátját.

A harmadik, a hatalom koncentrációját előmozdító intézkedéssorozatát a kormányzást segítő humán értelmiség kinevelése, taníttatása jelentette, amely azonban túl is mutat ezen a célon: hosszú távon a szellemi és szakmai téren magasan képzett emberek gyarapodásában látta biztosítva a fejedelemség egészének boldogulását. „Országunk és maradékunk veszedelmesebb állapota csak úgy kerülhető el, ha gondviselés lesz a hasznosan szolgáló tudós férfiak pótlására” – vallja Bethlen a máig működő, általa alapított nagyenyedi kollégium alapítólevelében. Végül a centralizált hatalom korántsem öncélú, hanem az általa képviselt állam reputációja szempontjából igencsak fontos, funkcionális megjelenítéseként építi ki rendkívül fényűzően, ugyanakkor emelkedett izlésre utaló művészi, kulturális értékekkel megtöltve a fejedelmi palotát, a gyulafehérvári udvart.

A hatalom gyakorlásához szükséges „kellékek” azonban komoly jövedelemforrásokat igényelnek. Felmerül azonban a kérdés: ha az állam „rendes” adóbevételei a fentebb felsorolt okok miatt igencsak szerények, akkor hogyan finanszírozhatók a kormányzati funkciók? A kort feldolgozó gazdaságtörténeti forrásokból tudjuk, hogy a fejedelem – mintegy kényszerűségből – *saját maga válik vállalkozóvá*, az állami bevételek súlypontját a „saját hatáskörben” folytatott kereskedelemre és a bányászatra helyezve. Ennek megfelelően állami monopóliumot vezet be a külpiacokon kurrens termékek – marha, ló, só, réz, vas, méz, viasz, higany, állatbőrök stb. – kereskedelmére, hogy az ebből származó nyereség közvetlenül a kincstárba folyjon be. A pénz anyagát biztosító aranybányászat előmozdítását kedvezményekkel, továbbá felvidéki és német bányászok betelepítésével igyekezett segíteni.⁸ Általánosságban is igaz azonban, hogy az igényes, magas szakértelemmel, mesterségbeli tudással végzett munkát az ipar minden területén a fejedelemség gazdasági erejét – ezen keresztül adózó- és exportképességét – fokozó tényezőknek tekintette.

A külszörőkből származó, és gyakran nem a református államvallást gyakorló kereskedők, mesterek, tudósok „szervesülését” segítette elő az a vallási tolerancia, amelyet a fejedelem az 1568-as tordai elveket⁹ további felekezetűekre kiterjesztve hirdetett. Ez az attitűd egyúttal a társadalmi béke oly vágyott és termékeny állapotához is hozzájárult.

A fiskus jövedelmét bővítette az 1621-es nikolsburgi békében Bethlennek – „gazdasági célú hasznosításra” – átengedett hét vármegye potenciálja is, amely az éves, körülbelül 800 ezer forintos bevétel¹⁰ közel egyhatod részét szolgáltatta. Ugyancsak a pénzügyi források kiszé-

lesítését érte el az adószedés hatékonyságának növelésével, továbbá 1620–25 között – kevésbé respektálható módon – a pénzrontás eszközét bevetve.

Annak érdekében, hogy egyáltalán rendelkezésre álljon, fizikailag létezzen a kincstári jövedelmeknek megfelelő pénz, továbbá hogy *elegendő „monéta”* tudja ellátni a belső forgalmat, minden erővel törekszik arra, hogy a mennyiségben és minőségben megfelelő pénzállományt biztosítsa, a piaci szükségletekhez igazodóan gyarapítsa. Ezért – a kor szokásainak megfelelően – megtiltja a pénz kivitelét az országból, arra kötelezve a kereskedőket, hogy legalább az import értékének megfelelő erdélyi árut vásároljanak fel. Jól észrevehető, hogy ez a politika tulajdonképpen a fejedelemség külkereskedelmi mérlegének az aranybányászat által kipótolt, hagyományosan passzív egyenlegét kívánja a *merkantilista* elvekre kísértetiesen emlékeztető módon mérsékelni, lehetőleg aktívba fordítani.

Kérdések a bethleni gazdaságpolitika ürügén

„Bethlen Gábor az ő szinte zsenialitással határos praktikus érzékével egyszerűen azt valósította meg, ami akkor egész Európában a levegőben volt” – vélekedik Szeffü Gyula.¹¹ Minden bizonnyal innen ered a Bethlen-féle „ösztönös merkantilizmus” kifejezés, amit olyan előszeretettel használ gazdaságpolitikájával kapcsolatosan a szakirodalom.¹² Ennek az „ösztönösségnek” azonban ellentmond, hogy szocializációja korábbi fejedelmi udvarokhoz köti, rengeteg alkalmat biztosítva ahhoz, hogy a kor humán- és realkultúráját elsajátítsa.¹³

Ténykedését természetesen mások másként ítélik meg. Angyal Dávid szerint például, „Erdélyben szegényes, vásárokon lebonyolított kereskedésről van leginkább szó. [...] Talán felesleges az ilyen szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját.”¹⁴ Mások ugyanakkor egyenesen a felvilágosult abszolutizmus megnyilvánulásaként¹⁵ vagy prekameralistának¹⁶ vélik gazdaságpolitikáját. E fogalmi zavarban érthetően merül fel a kérdés, hogy vajon mit is kell értenünk *valójában* merkantilizmus alatt, amelyhez aztán Bethlen időszakát viszonyíthatnánk. Bármennyire is furcsa, de egyáltalán *nem létezik* – még csak megközelítő – konszenzus sem ezen a téren a szakirodalomban.

Az Adam Smith nyomán leginkább elterjedt nézet a merkantilistákat bugyuta bálványimádó szerepre kárhोजtatja, akik lévén, hogy a nemesfémeket tekintik a gazdagság megtestesítőjének, az arany és ezüst minél nagyobb mennyiségben való *felhalmozására* törekednek az országban.¹⁷ Ennek érdekében emelik gazdasági stratégiájuk homlokterébe az aktív külkereskedelmi mérleg motívumát. Mráz jóval plauzibilisebb definíciója szerint ugyanakkor „a merkantilizmus a *feudális abszolút államhatalom gazdaságpolitikája*, mely azt a célt szolgálja, hogy az állam részére bőséges anyagi erőforrások biztosításával a feudális rendszert védelmezze, az abszolút államot erősítse, egy olyan korszakban, amikor a világkereskedelem és az ipar már meglehetősen fejlettséget ért el és a pénzgazdaság már széles körben elterjedt. [...] S bár a merkantilista politikának nem ez az indítója, *objektíve* mégis elősegíti [mivel támaszkodni kénytelen rá] a polgári fejlődést.”¹⁸ Figyeljük meg: ez a meghatározás a merkantilista gyakorlatot és az abszolutizmust *szimbiotikus, egymást feltételező*, egymással szétválaszthatatlanul összefonódó entitásokként tételezi. Az aktív külkereskedelmi mérleg pedig egyrészt a modern állam működtetéséhez szükséges adó, másrészt pedig a természeténél fogva terjeszkedő forgalmi gazdaság vívóanyagát, a pénzt teszi hozzáférhetővé.

Léteznek azonban olyan felfogások is, amelyek szerint „a merkantilizmus elveinek alkalmazása *nem* feltételezi egyértelműen az uralkodó abszolút hatalmát. Mert igaz ugyan, hogy az abszolutista államrendszerek e gazdaságpolitikai módszer fogásaival élnek általában, a tétel azonban nem megfordítható. A merkantilizmus különböző elemei Európászerte – a korlátlan uralkodói hatalomtól függetlenül – részben már a középkorban, részben

a 16. század elején jól kitapinthatóan megjelentek.”¹⁹ Tegyük hozzá: az angol polgári fejlődés története is lényegében ezt az utat követi. Erről az oldalról megközelítve tehát a pénz – mint forgalmi *eszköz* – gyarapítására irányuló törekvés a spontán polgári, piacgazdasági tendenciák és azok aktorainak megnyilvánulását, érdekeik artikulálódását jelenti.

A magunk részéről úgy véljük, hogy – az első kivételével – mindegyik, fentebb említett megközelítés fontos momentumát ragadja meg a merkantilizmusnak²⁰, amely Madarász Aladár szerint mindazonáltal „olyan absztrakció, történelmi rekonstrukció terméke, melynek jogosultsága és hasznossága nem magától értetődő.”²¹ A *káoszelmélet* nyelvén itt azt a kérdést tehetnénk fel, hogy vajon a merkantilizmus tekinthető-e egyfajta „attraktornak”, olyan „mintázatnak”, amely bizonyos „történelmi fázisérben” a rendszer trajektóriáit „gyenge mágnesként” magához vonzza? Ha „igen” a válasz, akkor a fogalomnak létjogosultsága van a tudományban, a spanyol, francia, angol, erdélyi stb. merkantilizmusok pedig az „ideáltípusként” is felfogható attraktor vonzásterében megnyilvánuló, viszonylag tartósan, de nem örökérvényűen fennmaradó alakzatok. A magunk részéről úgy véljük, hogy az „Uralkodó – Rendek – Polgárság” sarokpontok által definiálható az a vonatkoztatási rendszer („attraktor”), amelyben a korszak konkrét történései, „mintázatai” leírhatók. Legalábbis ígéretes keretet nyújt a három szereplő közötti „erőhatások” eredőjeként létrejövő egyensúly, volta-képpen a merkantilizmus különböző országokra jellemző eseteinek elemzéséhez.

Az „alapséma” – amely talán soha és sehol sem teljesül a maga elméleti tisztaságában – az (abszolút hatalommal rendelkező) Uralkodó és a Polgárság egymásra utaltságát, és a Rendek velük szembeni diffúzióját tükrözi. „Egyfelől az uralkodók a pénzemberek állandó közreműködése nélkül nem tudnák fedezni sem köz-, sem magánkiadásuk költségeit, másfelől viszont a nagykereskedők, a bankárok, a hajózási vállalkozók arra számítanak, hogy az uralkodók megvédelmezik őket a városi partikularizmus túlkapasaitól, elfojtják a városi felkeléseket, biztosítják pénzük és áruik forgalmát” – írja Pirenne.²²

A *spanyol, francia, angol* – és mint majd meglátjuk, az *erdélyi* – „modellben” azonban ez az erőegyensúly felborul, ami a merkantilizmus más-más változatát kelti életre. Most azonban kanyarodjunk vissza a káosz- és a hálózatelmélet logikai- és fogalmi rendszeréhez egy heurisztikus értéket sejtető megközelítés kedvéért. Ennek lényege, hogy a merkantilizmus időszakát és jelenségeit egyfajta „fázisátmenetként”, „halmazállapot változásként” fogjuk fel a feudális és tőkés társadalmi-gazdasági szisztéma között. Az ilyen módosulás a kiinduló „halmazállapot” „válságának” is tekinthető, a rendszer kaotikus viselkedését generálva.²³ Iloskics Zita kutatásai arra mutatnak rá, hogy ennek az átalakulási folyamatnak a során az elemek elrendeződése módosul, a skálafüggetlen, egymásba ágyazott mintázatot az – egy középponthez *közvetlenül* kapcsolódó – elemek „csillaghálós” csoportosulása váltja fel.²⁴ Nehéz nem észrevenni, hogy az abszolutizmus kora pontosan ilyen, csillaghálós struktúrához közelítő tendenciákat mutat a társadalmak szerkezeti dimenziójában. „Az állandó katonai veszélyeztetettség és békeidőben az állam pusztá fennmaradásáért folytatott küzdelem kényszerű hatalmi és kormányzati centralizációt vont maga után” – állapítja meg mintegy ezt alátámasztva Oborni Teréz.²⁵

De vajon mi az oka, hogy megrendül a „klasszikus feudalizmus”, és annak szabályozóköréi? A szakforrások többsége azokra a válságjelenségekre utal, amelyek a 14–15. században megoldhatatlannak bizonyultak a régi rend számára. A decentralizált, ideológiai szinten az egyház által dominált hatalmi szisztéma nem volt képes sem a kedvezőtlen időjárás miatt pusztító éhínségek, az ezeket követő járványok, lázadások, sem a külső fenyegetettség közömbösítésére. Az így keletkező vákuumot tölti ki aztán a központosított hatalom.

„Tektonikus törésvonalak” és áthallások

Akár azonosulunk Madarász szkepticizmusával, vagy az alternatíváiként bemutatott felfogásokkal, akár nem, mindenképpen észrevehető, hogy az egyes merkantilizmus-konceptiók mögött álló megfontolások a közgazdaságtan korpuszát tagoló nagy „tektonikus törésvonal” más-más oldalán helyet foglaló paradigmákat jelentenek. Nevezetesen: elsősorban a klasszikus „*piac versus állam*” dilemmáról van itt szó, arról, hogy a gazdaságnak, mint organizmusnak elégséges koordinációs mechanizmusa-e a piac, vagy (inkább) a kormányzati reguláció (is) megfelelő. Ezen a ponton azonban felmerül az a kérdés, hogy vajon történelmi véletlen, avagy valamiféle szükségszerűség termelke-e a 15. századtól mintegy „járványszerűen” elterjedő – *erőteljes kormányzati intervenciókkal* járó – abszolutizmus?

Az egyik sajátos válaszlehetőséget Heckscher szolgáltatja módfelett intellektuális, egyúttal éteri derüt keltő álláspontja révén. Eszerint „a gazdasági eszmék [és a velük összefonódó intézményrendszer] változása *nem a külső környezet hatására* következik be [...], hanem a megismerés előrehaladásának, az eszmék autonóm fejlődésének eredménye”.²⁶ Vagyis: a központi hatalom és annak gazdasági vetülete, a merkantilizmus legfeljebb eszmetörténeti szükségszerűség, amely azonban „gyakorlati tesztelése” során elhibázottnak bizonyul – merthogy Heckscher szerint az egyetlen, minden korban igaz és helyes eszme, a gazdasági liberalizmus. Szorosan kapcsolódnak ide Smithnek, a „történelmi személyiségek” szerepéről (is) írt sorai: „Az önfenntartásnak [...] a tehetsége [...] sok tekintetben el tudja háritani és ki tudja javítani a részrehajló és elnyomó nemzetgazdasági politika rossz hatásait. Bár az ilyen nemzetgazdasági politika kétségtelenül többé-kevésbé késlelteti a nemzet haladását a gazdagság és virágzás felé, nem mindig bírja azt megakasztani, és még kevésbé visszafordítani.”²⁷

Ha azonban a merkantilista praxis *haladó* történelmi szerepét sem tartjuk lehetetlennek, akkor felmerül a kérdés: vajon definiálható-e ennek „természetes” rendje? Egy Boisguilbert-től vett idézettel talán közelebb kerülhetünk a válaszadáshoz: „Spanyolország [...] példája világosan mutatja, hogy a vezetők alkalmassága vagy alkalmatlansága legalább olyan mértékben befolyásolja egy ország gazdagságát, mint természeti adottságai.”²⁸ Mintegy ezt egészíti ki R. Várkonyi állásfoglalása: „Erdély jóllétének kulcsa valószínűleg Bethlen uralkodói zsenialitásában, vagyis intézkedési komplex jellegében rejlik.”²⁹ Ez alapján úgy tűnik, hogy a turbulens történelmi folyamatban az uralkodó egyfajta „váltókezelőként” működik, amely jó, de rossz irányba is eltérítheti az események menetét. És habár a jó („természetes rend”) és rossz („pozitív rend”) megkülönböztethető, de nincsenek automatikusan bekapcsoló, az „elhajlásokat” korrigáló feedback-ek, ami miatt a „felvilágosult despota” manapság oly népszerű eszméje is rendkívüli kockázatokat hord magában. Vagy talán a történelem kaotikus dinamikája miatt nem is értelmes a természetes és pozitív rend elkülönítése? Vegyük észre, hogy ezen a ponton elkanyarodhatnánk a történelmi személyiség szintén „tektonikus törésvonal” által elválasztott marxista, historicista versus popperi felfogásához, a terjedelmi keretek miatt azonban ettől eltekintünk.

A bethleni „modell”

Bethlen államát értékelve kijelenthetjük, hogy a „klasszikus”, nyugati értelemben nem hozott létre abszolutizmust annak ellenére, hogy szuverén, a rendektől független uralkodói hatalmat – annak anyagi bázisát is ideértve – épített ki. Péter ezt azzal magyarázza, hogy a fejedelem *de jure* érintetlenül hagyja a hagyományos rendi tagozódást: *hatókörét*, érvényesülési lehetőségét ugyan szűkíti, de nem csorbítja az országgyűlés jogait. A központi kormányzat 1541 óta kialakult jellegén sem módosít: nem szervez új, ügkörök szerint tagolt közigazgatást. Az

adózás eredeti formáját sem képes modernizálni, összességében és érdemben tehát semmit nem változtat a társadalom konzervatív feudális talapzatán. „Mint hogy a polgárság mind a társadalom egészéhez viszonyított arányát tekintve, mind gazdasági erejét nézve messze hátrányban van az uralkodó osztályokhoz képest, semmi sem veszélyezteti itt az előző századból maradt társadalom szerkezetét. Nem volt tehát szükség abszolutizmusra” – amely végső soron a rendi hatalmat lenne hivatott átmenteni. Ugyanakkor „az alattvalóitól függetlenné vált fejedelem alakja [...] nem szorítható be a rendek együttműködésére építő centralizmus fogalmába [sem...] Bethlen állama inkább az Elbától keletre megfigyelhető abszolutizmusokhoz hasonlatos. Ezek létrejöttét – a nyugati típusoktól eltérően – nem belső társadalmi feszültségek segítették, hiszen a feudalizmust Európa e területén a 17. században még nem veszélyezteti semmi. Itt a *külső* erőknél, a [fenyegető] nemzetközi környezetnek van nagy szerepe a hatalmi szerkezet átalakulásában” a belső erjedés helyett – summázza Péter.³⁰

Bethlen gazdaságpolitikája tehát nem a feudális rend „átmentésének” eszköze, hiszen az – szemben a nyugat-európai tendenciákkal – sértetlen, egzisztenciálisan stabil. De – mint láttuk – nem is az „alulról építkező” polgári struktúráknak keretet adó, azokkal mintegy együttműködő konstruktum. Bethlen – természetesen durva hasonlattal – egyfajta „zárványként” hozta létre és működtette azt a gazdasági szegmenst, amelynek jövedelméből fedezni tudta az általa menedzselte – egyébként a „köz” javát szolgáló – állami funkciókat.

Ha az „Uralkodó – Rendei – Polgárság” – előzőekben már használt – sémában gondolkodunk, akkor bizonyos tekintetben az angol modell „tükörképéről” van szó. A Rendei és a Polgárság között Erdélyben sincs komoly ellentét, bár itt a Polgárság jórészt az előjogok, autonómia által biztosított rendi keretek mögött működik. Azonban itt az Uralkodó az erősebb fél, aki – ugyan nem kívánja a társadalomból negligálni a másik két „szereplőt” – kordában tartja, háttalanítja azok „szertelen”, fejedelmi törekvésekkel szembeni megnyilvánulásait.

Folytatva gazdaságpolitikájának értékelését, Bethlen gazdaságszervező tevékenységére a nyugaton – különösen Franciaországban – „felkapott” uralkodói ipar, manufaktúrák létesítése sem kifejezetten jellemző. További sajátosság, hogy a „szokásos” merkantilista gyakorlattal szemben az erdélyi gazdaságpolitika – az ipar viszonylagos fejletlensége miatt – a „primer” szektorból származó alacsony feldolgozottságú nyerstermékek exportját, versus a „szekunder”, „magasabb rendű” javak importját szorgalmazta – gyakran nemesfémkivittel kompenzálva a külkereskedelmi mérleg sokáig nehezen elkerülhető, a nyugati relációban tartósan fenn is maradó passzívumát. Ez a nagyfokú, közvetlenül a termelési vertikumok „forrásvidékét” érintő exportorientáltság nem egymás felé irányuló, hanem párhuzamos, külpiacon megcélzó kínálatot táplált, ezért a termelési kapacitások emiatt is nehezen fonódtak össze szövevényes munkamegosztási és árucserre-kapcsolatban lévő hálózattá.

Kovács a bethleni gazdaságpolitika negatívumának tekinti, hogy „a fejedelem céheknek versenyt támaztó tevékenysége, például a morva anabaptisták vagy a gdanski kézművesek betelepítése a hagyományos polgári rétegek megerősödését akadályozta, illetve a fejedelmi monopóliumok érvényesítése [...] a külkereskedelmi forgalomból eredő polgári tökefelhalmozásra kedvezőtlenül hathatott.”³¹ Ráadásul a nemesség fokozatos betelepülése a jól védhető városokba a nemesi életforma elterjedését, a polgári szellem hanyatlását idézte elő. Összegzésképpen Kovács megjegyzi, hogy „Bethlen Gábor politikája inkább tekinthető állam-centrikussága és a polgárság megerősödését nem támogató hatása miatt »prekeralistának«, mint »öszönös merkantilizmusnak«.”³²

A tanulmányt zárva azonban megállapíthatjuk, hogy a mérleg mindenképpen, sőt kifejezetten pozitív. Amit a fejedelem – történelmünk egyik legnagyobb alakjaként, a mai kor számára zavarba ejtő referenciaszemélyiségként – hátrahagyott: egy nemzetközileg elismert, a kor mércéjével mérve „biztonságos”: társadalmi békét, vallási toleranciát valló és megvalósító Erdélyt. A szakmai és magas kultúrában jártas embereket, oktatási intézmé-

nyeket. Egy, uralkodása kezdetéhez viszonyítva jóval erősebb, *jobban teljesítő* gazdaságot. Tündé kertet, de a szó jó értelmében. Róla emlékezve gyakran idézik az 1619. évi kolozsvári országgyűlés megállapítását: „Istennek hála, az országban minden bőség vagyon.” „Oh vajha avagy ne született vagy örökké élt volna!” – búcsúzott szeretett urától krónikása, Kemény János.

JEGYZETEK

1. Tonk (2001).
2. In: R. Várkonyi (2013b).
3. Részletes leírást olvashatunk a „kis jégkorszak” magyarországi lefolyásáról Rácz (1999) cikkében.
4. V. ö. Zimányi (1976) 54–83. o.
5. Péter (1986) 649. o., kiemelés tőlem – B. J. Hasonlóképpen fogalmaz Pirenne (1983) 311. o.
6. Mráz (1953) Jegyezzük meg: a szászok respektálhatták volna Bethlen gesztusát, amellyel visszaállította a Báthory által megtépázott autonómiájukat.
7. Péter (1986) 650. o.
8. Jó áttekintést nyújt e témakörben Mátyás–Rausch (2013).
9. Az említett tordai diéta hirdetett ki a világon először – bár csak a „négy bevett” keresztény felekezetre vonatkozóan – a vallás szabad gyakorlását biztosító törvényt.
10. Lásd R. Várkonyi (2014).
11. Szekfü (1935) 65. o. Lásd még Szekfü (1983) 167. o.
12. Lásd pl. Kovács (2006a), Csetri (2001) 12. o., Csetri (1999) 29. o. Mezey (1980) 25. o.
13. Meggyőzően ír erről R. Várkonyi (2013a) 27–29. o.
14. Angyal (1937).
15. Lásd pl. R. Várkonyi (2014).
16. Lásd pl. Kovács (2006b).
17. Smith (1776) IV., lásd még Viner (2000).
18. Mráz (1953) 600–601. o., kiemelés és kiegészítés tőlem – B. J. Hasonló koncepciót képvisel még pl. Anderson (1989), Wallerstein (1983) 250. o.
19. Péter (1986) 654. o.
20. Azonosulni tudunk Szakolczai felfogásával, mely szerint „ahogy a gazdasági tevékenység három, szinte teljesen elkülönült szférában zajlik, úgy a gazdasággal foglalkozó irodalom is jól megfeleltethető ennek a felosztásnak..” I. m. 56. o. A merkantilizmus különböző felfogásairól rendkívül jó összefoglalót ad Madarász (1978), lásd még Viner (2000).
21. Madarász (1978).
22. Pirenne (1983) 311. o.
23. V. ö. Gleick (1999) „Különös attraktorok”, Barabási (2003) 93–168. o.
24. Iloskics (2014) 3–4. fejezet.
25. Oborni (1996).
26. Idézi Madarász (1978). Kiemelés és kiegészítés tőlem – B. J.
27. Smith (1940) 190. o.
28. Idézi Csató (2000) 11. o.
29. R. Várkonyi (2013a) 67. o.
30. Péter (1986) 654–655. o. Kiegészítés tőlem – B. J.
31. Kovács (2006b)
32. Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, P. (1989): Az abszolutista állam. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Angyal D. (1937): Adalék Bethlen Gábor történetéhez. In: Angyal D.: Történeti tanulmányok, MTA kiadása, Budapest.
- Barabási A. L. (2003): Behálózva. A hálózatok új tudománya. Magyar Könyvklub, Budapest.

- Csató K. (2000): A fogyasztáskorlátos gazdaság egyik korai elemzője: Pierre Le Pesant de Boisguilbert. KTK/IE Műhelytanulmányok 2000/4. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Csetri E. (1999): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig. Erdélyi Gazda Kiadó, Kolozsvár.
- Csetri E. (2001): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig. In: Csetri et al. (szerk.): Az erdélyi magyar gondolkodás múltjából. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár.
- Gleick, J. (1999): A káosz. Egy új tudomány születése. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Iloskics Z. (2014): Hálózatelmélet a közgazdaságtanban. Hálózati zavarok a válságokban. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, KTK, Pécs.
- Kovács Gy. (2006a): A bankrendszer és stakeholderei történeti megközelítésben, avagy az állam szerepvállalása az ipar banki finanszírozása előmozdításában a magyar gazdaságtörténetben. SZTE GTK Tudományos Közlemények, Szeged.
- Kovács Gy. (2006b): Az európai pénzügyi rendszer válságai és a magyar pénztörténet. Polgári Szemle, II. évf./5.
- Madarász A. (1978): Heckscher és Keynes vitája a merkantilizmusról. Egy fogalom történetéből. I–II. Világosság, 1978/4–5.
- Mátyás-Rausch P. (2013): „Befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613–1629). In: Papp K. – Balogh J. (szerk.): Bethlen Gábor képmása. Speculum Historiae Debreceniense 15, Debrecen.
- Mezey B. (1980): Az Erdélyi Fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában. In: Kovács K. (szerk.): Bethlen Gábor állama és kora. ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, Budapest.
- Mráz (Zimányi) V. (1953): Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok, 1953/4.
- Oborni T. (1996): Erdély. Abszolutizmus vagy rendi centralizmus. Rubicon, VII./4–5.
- Péter K. (1986): A fejedelemség virágkora. In: Köpeczi B. (szerk.): Erdély története. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pirenne, H. (1983): A középkori gazdaság és társadalom története. Gondolat, Budapest.
- R. Várkonyi Á. (2013a): Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Kármán G.–Teszelszky, K. (szerk.): Bethlen Gábor és Európa. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest.
- R. Várkonyi Á. (2013b): Az európai jelenlét alternatívái. Bethlen Gábor fejedelemsévé választásának évfordulójára. Magyar Tudomány, 2013. 10. 1194–1207. o.
- R. Várkonyi Á. (2014) Gondolatok, ha találkoznak – Bethlen Gábor Európában. Széchenyi Emlékbeszéd. MTA, 2014. 04. 08., Budapest.
- Rác L. (1999): Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig. Magyar Tudomány, 1999. 09.
- Smith, A. (1776): An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. W. Straman–T. Cadeli, London.
- Smith, A. (1940): Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól II. kötet, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Szokolczai Á. (1990): A fejlődés megkérdőjelezése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szekfű Gy. (1935): Az erdélyi fejedelemség. In: Hóman B.–Szekfű Gy. (szerk.): Magyar történet IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szekfű Gy. (1983): Bethlen Gábor. Helikon Kiadó, Budapest.
- Tonk S. (2001): Erdély rövid története. In: Magyarok a világban – Kárpát-medence. Magyarország Kézikönyvtára (szerk.: Xantusz Nemzetközi Koordinációs Iroda) CEBA Kiadó, Budapest. 2014. 10. 20: http://www.hhrf.org/xantusz/mve_erdely_rovid_tortenete.html
- Viner, J. (2000): A hatalom és a bőség, mint a 17–18. századi külpolitika céljai. In: Madarász A. (szerk.): Közgazdaságtani eszmetörténet. Osiris Kiadó, Budapest
- Wallerstein, I. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Zimányi V. (1976): Magyarország az európai gazdaságban (1600–1650). Akadémiai Kiadó, Budapest.